

ТИЛ ХЭМ ЭДЕБИЯТ

LIRIKALIQ SHIĞARMALARDA INVERSIYA QUBILISI

Buxarbaeva J.J.

*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Ámeliy filologiya kafedrası assistenti, f.i.b.f.d. (PhD)*

Tayanch so‘zlar: inversiya, lirik asarlar, T. Matmuratov, lingvistika, poetika, adabiy tahlil, uslubiy xususiyatlar.

Ключевые слова: инверсия, лирические произведения, Т. Матмуратов, лингвистика, поэтика, литературный анализ, стилистические особенности.

Key words: inversion, lyrical works, T. Matmuratov, linguistics, poetics, literary analysis, stylistic features.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada taniqli Qaraqalpoq shoiri T. Matmuratovning lirik asarlaridagi inversiya hodisasi o‘rganiladi. T. Matmuratov asarlaridagi inversiya fenomeni lingvistik va poetik nutai nazardan o‘rganilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье изучается феномен инверсии в лирических произведениях выдающегося каракалпакского поэта Т. Матмуратова. Феномен инверсии в произведениях Т. Матмуратова изучен с лингвистической и поэтической точек зрения.

SUMMARY:

In the article, the phenomenon of inversion in the lyrical works of the renowned Karakalpak poet T. Matmuratov is studied. The phenomenon of inversion in T. Matmuratov's works has been studied from a linguistic and poetic perspective.

Inversiya latin tilinen alinǵan bolıp «orın almastırıw» degen mánisti ańlatadı. Gáp aǵzalarınıń grammatikalıq normadan tısqarı jaǵdayda qollanıwına tiykarlanǵan stilistikalıq figura - inversiya dep ataladı. Kórkem shıǵarmada pikirge ayırıqsha dıqqat awdarıw, uyqastı támiyinlew, ayırım sózlerge poetikalıq máni júklew arqalı kórkem mazmundı tereńlestiriwge qaratılǵan usıl bolıp tabıladı.

«Lirikada inversiya qosıq ırǵaǵın júzege keltiriwde de áhmiyetke iye. Inversiya arqalı ayırım sózlerge logikalıq pát túsedı hám usı arqalı intonaciyalıq kóterińkilik payda etiledi. Inversiya qosıqtıń tiykarǵı mazmunın ózinde alıp

júriwshi sózlerdi ayırıqshalandırıp turadı, olarǵa poetikalıq wazıypa júkleydi» [1,45].

Poetikalıq kórkem tekstte sózler bir-biri menen ajıralmas baylanısta bolǵanı menen, olar gáp bólekleri sıpatında birqansha erkin baylanısqa bolsa da, tildiń grammatikalıq nızam-qaǵıydaları hám normalarına kóre, izbe-iz kelgen gáp aǵzalarının orınları izbe-izlikte ózgeredi, almasadı yaqı bir-birinen distantlıq baylanısta bolıp kaladı. Kórkem tekstte gáp aǵzalarınıń orın tártibiniń ózgeriwi, basqasha aytqanda, onıń inversiyası kompoziciyalıq, kórkem estetikalıq maqsetke baǵdarlanǵan bolıp, teksttiń ırǵaqlıq-intonaciyalıq dúzilisine, ólshemniń saqlanıwına, uyqastı dúziwge hám saqlawǵa baylanıslı boladı.

Búgingi kúnde inversiya túsiniginiń bir neshe táriyipleri bar. Solay etip, O.S.Axmanova inversiyanı gáptegi sóz hám sóz dizbekleriniń ádettegi tártipke ámel etpewi dep táriyipleydi. Sońında tiykarǵı pát gáptiń ózgertilgen komponentine túsedı [2,170]. Sonday-aq, I.V.Arnold teoriyasında da usıǵan uqsas kózqarasqa ámel etedi. Onıń kórsetiwinshe inversiya – bul gáp aǵzalarınıń izbe-izliginiń qabıl etilgen tártipti buzıwı, sonıń nátiyjesinde qanday da bir komponent ayırıqsha emocionallıq yamasa ekspressivlik mánige iye boladı [3,219]. T.A.Barabash inversiyanı sóz tártibi dep esaplaydı, onıń pikirinshe inversiya gáp dúzilisin shólkemlestiriwdiń grammatikalıq usılı yaqı gáptiń qanday da bir aǵzasın semantikalıq jaqtan ajıratıp kórsetiw usılı sıpatında qollanıw múmkin [4,220].

A.N.Moroxovskiydiń kózqarası boyınsha inversiyanıń eki túri bar: grammatikalıq hám stilistikalıq. Stilistikalıq inversiya gáptiń mánilik dúzilisin ózgerterdi. Stilistikalıq inversiya sintaksislik usıl bolıp, bunda tolıqlawısh gáptiń basında, anıqlawısh anıqlanıp atırǵan sózden keyin keledi, al tiykarǵı bayanlawısh hám pısıqlawısh baslawısthan aldın qoyıladı [5,272].

Kópshilik ilimpazlar inversiya qubılısına túrlishe táriyip beredi. Biraq, barlıq alımlar inversiyanı gáptegi sózler hám sóz dizbekleriniń dástúriy tártipke ámel etpewi dep esaplaydı. Stilistikalıq inversiya gáptiń qanday da bir aǵzasın ayırıqsha atap kórsetiw ushın sóz tártibiniń ózgeriliwiniń barlıq jaǵdayların óz ishine aladı.

I.R.Galperin inversiya teması grammatikada da, stilistikada da ushırasadı dep kórsetip ótedi. Eger grammatika haqqında aytatuǵın bolsaq, ol inversiyanı gáptiń grammatikalıq dúzilisiniń buzılıwı dep esaplaydı, sonıń menen birge bunday sheginiwlerdi qáte dep esaplamaydı [6,150].

I.R.Galperin kózqarasları boyınsha rus tilinde inversiyanıń tómendegishe túrleri bar dep kórsetip ótedi:

- 1) tolıqlawısh inversiyası;

- 2) anıqlawısh inversiyası;
- 3) a) bayanlawıshtın nominal bóleginiń inversiyası;
b) bayanlawısh hám kopulanıń nominal bóleginiń inversiyası;
- 4) pısıqlawıshtın inversiyası;
- 5) pısıqlawısh hám bayanlawıshtın inversiyası.

A.Bekbergenovtıń miynetinde inversiyaǵa tómendegishe anıqlama beriledi: «Inversiya (lat. eying on – orın almastırw) – gápke ayrıqsha kórkemlik (ekspressivlik) beriw maqsetinde gáp aǵzalarınıń qádimgi (tuwra) orın tártibiniń ózgeritilip, qanday da bir aǵzanıń orın almasıp keliwi» [7,82].

Tólepbergen Mátmuratovtıń shıǵarmalarında inversiyanı júdá kóplep ushiratıwǵa boladı. Sebebi shayır súwretlemekshi bolǵan waqıya, názik sezimler tuwrı tártiptegi qosıq qatarlarına barlıq waqıtta da jayǵasa bermeydi. Aytpaqshı bolǵan pikirin ele de tásirsheń, ayırım predmettiń belgisin ayrıqsha atap kórsetiw maqsetinde inversiyaǵa júginedi. Qullası, shayır óz shıǵarmalarında stilistikalıq figuralardan shıǵarmanıń ideyasın anıq jetkerip beriw maqsetinde paydalanadı.

Mısalı:

*Baǵlardı shayqaltıp samallarına,
Ájep saz sherttirip kónil tarına,
Shar tárep shámenzar, áziz janına,
Ráhát baǵışlar awıl tańları («Awıl tańları»).*

Keltirilgen mısalda shayır awıldıń ájayıp kórinisin kórkem obrazlı súwretlewde, ishki sezimlerin tınlawshıǵa tásirsheń jetkerip beriwde inversiyadan orınlı paydalanǵan. Yaǵnıy, mısalda bayanlawısh hám baslawıshtın orın tártibi ózgergen. Eger bul qosıq qatarındaǵı shayqaltıp, sherttirip, baǵıshlap bayanlawıshları shıǵarmada tuwra orın tártipte berilgende qay tárizde beriletuǵınlıǵın qarap shıǵayıq. Mısalı, Samallarına baǵlardı shayqaltıp, Kónil tarına ájep saz sherttirip, Shar tárep shámenzar, áziz janına, Awıl tańları ráhát baǵışlar. Tuwra orın tártipte berilgen qosıq qatarlarınıń kórkemliliǵi, tásirsheńliǵi de shayır tárepinen berilgen inversiyalı qosıq qatarlarına salıstırǵanda ádewir tómen ekenliǵi bayqaladı.

Báhár paslınıń gózzal kórinislerin, tábiyattıń sulıwlıǵın obrazlı túrde jetkerip beriwde inversiya lingvopoetikalıq qural wazıypasın atqarǵan. Mısalı:

*Aǵın suwdıń átirapında,
Oynaqlaydı qozı, ilaqlar.
Suw betinde oynaydı sáwle,
Oynap óter erke bulaqlar («Náwbáhardıń jilli lebine»).*

*Jer beti dónedi jasılǵa,
Sayada sayraydı qumırı.
Júredi quwanış qasında,
Jaylawda padanıń dúbiri («Suw aqsa»).*

Dáslepki misalda bayanlawış inversiyasınan paydalanıp shayır bayanlawishtan keyin kelgen sózge ayırıqsha dıqqattı kúsheytken. Keyingi misalda da aldınǵı eying menen birdey qurılısı ózgeritilip, inversiyalangan bólekten keyingi sózge ayırıqsha pát túsirilip, ayırıqsha atap kórsetilgen.

Shayır dóretpelerinde bayanlawış inversiyasınan tısqarı pısıqlawış hám tolıqlawış gáp aǵzalarınń da inversiyası ushırasadı.

*Sen hámmeni tuńlama qálbim,
Ne aytpaydı adam haqqında.
Biraq menmen bolmaqтан aldın,
Tuńlap turıw kerek waqtında («Sen hámmeni tuńlama kewlim»).*

Dáslepki eki qosıq qatarlarında baslawış hám bayanlawishtıń ornı almasqan bolsa, eying eki qatarında pısıqlawış hám bayanlawishtıń orın tártibi almastırılǵan. Inversiyalangan bólek shıǵarmada ózinen aldın yaqı keyin kelgen sózge ayırıqsha dıqqat qaratıw ushın qollanıw tur.

*Jıllar alıp ketedi kem-kem,
Sánimizdi, jaslıǵımızdı,
Nege alıp ketpeydi eken,
Jaslıq emes, pásligimizdi («Qartayıwǵa asıqpańızlar»).*

Shayır «Qartayıwǵa asıqpańızlar» shıǵarmasında lirikalıq qaharmannıń ishki sezimlerin emin-erkin jetkerip beriwde inversiyadan paydalanıp, jıllar ótken sayın sánimizdi, jaslıǵımızdı emes al pásligimizdi nege alıp ketpeydi degen pikirin ele de ótkir, tásirli jetkerip beredi. Tiykarǵı dıqqat eń sońǵı qatarǵa qaratıladı.

Inversiya–tilde eki túrli wazıypanı atqaradı: semantikalıq hám asemantikalıq. Inversiyanıń semantikalıq wazıypası gáptıń qanday da bir bólegin ayırıqsha ataw jolı menen tekstke emocional-ekspressiv boyaw payda etiw, asemantikalıq wazıypası bolsa soraw, ran (ásirese, roman hám german tillerinde), poeziyada kompoziciya, ırǵaq, ólshem, uyqas payda etiwde kórinedi [8,159].

*Júrge ne jeter, dostım, haǵına,
Zaman hadallıqqa gáplesken búgin.
Kirgendi kórmedim ráhát baǵına,
Azabın, záhmetin shekpesten burın («Burın»).*
*Ómirdegi meniń maqset-muradım:
Quwıp shıǵıw qayda bolsa pás qılıq.*

*Dúnyada ne qalsın dese, juwabım:
Kókte quyash qalsın, jerde jaqsılıq
(«Kókte quyash qalsın, jerde jaqsılıq»).*

*Qoyma óziñdi joqarı,
Xalıq bersin sağan bahanı.
Jurt japqan hürmet shapanı,
Boylarıña shap-shaq bolar («Ilham alsam altın tañnan»).*

Keltirilgen misallarda inversiyanıń orın tártibi kóbinese uyqasqa baylanıslı bolıp kelgen. Uyqas shıǵarmada shólkemlestiriwshilik qásiyetke iye. «Uyqas – bul qosıqtıń bántlik qurılısında shólkemlestiriwshilik xızmet atqaratuǵın hár qanday seslik qaytalawlar» [9,9]. Shayır dóretpelerinde inversiyanı qollanıwda gáp aǵzalarınıń ornı turaqlı emes. Bayanlawısh ayılajaq pikirge hám qosıqtın uyqasına baylanıslı geyde gáptiń basında yaqı ortasında da gezlesedi. Sonıń menen birge tek ǵana baslawısh penen bayanlawıshtıń orın tártibi ózgerip qoymastan, tolıqlawısh hám pısıqlawısh ta bayanlawısh gáp aǵzası menen orın almasıp qollanıladı.

Ádebiyatlar:

1. Dosimbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. –Nókis.: «Qaraqalpaqstan», 2017.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –Москва.: 1966.
3. Арнолд И.В. Стилистика английского языка. –Москва.: «Флинта», 2002.
4. Барабаш Т.А. Грамматика английского языка –Москва.: 2001.
5. Мороховский А.Н. и др. Стилистика английского языка. –К.: Высшая школа, 1991.
6. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. –Москва.: 1958.
7. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1990.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Тошкент.: 2006.
9. Жирмунский В.М. Рифма, её история и теория. –Петроград.: 1923.